В.М. Тернавська, кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного і адміністративного права Юридичного інституту
«Інститут повітряного і космічного права»
Національного авіаційного університету

ФОРМИ НАРОДОВЛАДДЯ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ

Юридичний інститут «Інститут повітряного і космічного права» НАУ

У статті розглядаються форми народовладдя у сфері правосуддя.

Історії конституціоналізму відоме широке коло форм безпосередньої демократії, зокрема вибори, референдум, плебісцит, мітинги, демонстрації, а також такі специфічні форми, як революція, акції громадянської непокори, пікетування тощо. На Заході однією з форм безпосередньої демократії вважають участь громадян у здійсненні правосуддя. Серед існуючих на сьогодні у світі форм народовладдя у сфері правосуддя можна виділити інститут суду присяжних, інститут шеффенів та інститут народних засідателів.

Становлення суду присяжних припадає на XII-XIV ст. в Англії, подальший розвиток відбувся у США під час англійської колонізації у XVII ст. В Європі суд присяжних з'явився наприкінці XVIII ст. спершу у Франції, де було створено нову, континентальну модель, після чого даний інститут було запроваджено у XIX ст. у національні судові системи ряду інших країн. Отже, на сьогодні існує дві моделі суду присяжних – англо-американська і континентальна. Інститут суду шеффенів вперше було запроваджено у 1877 р. у Німеччині після скасування суду присяжних через незадовільні результати його діяльності. Сьогодні він діє у ФРН, Австрії, Італії і розглядає справи про злочини з незначним ступенем суспільної небезпеки. Інститут народних засідателів функціонує у судовій системі України з того часу, коли юридична наука радянського періоду скасувала суд присяжних, надавши перевагу колегіальному розгляду у визначених процесуальним законодавством випадках кримінальних справ різного ступеня небезпечності у складі професійного судді і двох народних засідателів, обраних для здійснення свого громадянського обов'язку на певний строк. Інститути шеффенів і народних засідателів ідентичні за своєю правовою природою. Суть їх призначення зводиться до того, що провадження по справі здійснюється єдиною колегією професійних і народних суддів для вирішення всіх питань по справі – як питань факту, так і питань права. Однак інститут суду шеффенів користується справжнім авторитетом і вважається таким, що цілком відповідає своєму призначенню. Інститут народних засідателів, навпаки, отримав значну критику і рекомендації до його відміни. Річ у тому, що внаслідок його правової природи – спільного прийняття рішення по кримінальній справі суддями і народними засідателями, останні пасивно виконують свої обов'язки. Причина вбачається у тому, що громадяни цілком покладаючись на професіоналізм і авторитетність суддів безапеляційно приймають запропоновані суддями рішення. Причина цієї пасивності криється також у поганому матеріально-технічному забезпеченні діяльності як цього інституту, так і суду в цілому. У зв'язку з цим увагу багатьох юристів привернув до себе інститут суду присяжних.

Серед напрямків української політико-правової думки, що стосується запровадження суду присяжних в нашій державі, можна виділити позиції як від повного не сприйняття, заперечення його позитивного значення для забезпечення прав і законних інтересів підсудних, потерпілих та інших учасників процесу, до абсолютної впевненості у прогресивності цієї форми судочинства, її підвищеному правозахисному потенціалі. Дослідженням даного питання, в аспекті судово-правової реформи, що нині триває в Україні, займалися відомі українські юристи-теоретики і практики, серед яких хотілося б виділити роботи М. М. Михеєнка, В. Т. Маляренка, В.І. Шишкіна, В.Д.Бринцева.

В Україні положення про суд присяжних знайшло своє відображення у Конституції від 28 червня 1996 р., зокрема у ст.ст. 124, 127, 129. В той же час, Україні вже відомий даний інститут, що діяв у судовій системі Російської імперії, до

складу якої входили українські землі. Однак прихильники інституту професійних суддів, як єдино можливого здійснювати якісне правосуддя внаслідок володіння належною базою юридичних знань і досвідом вважають, що суд присяжних був передбачений у Конституції Україні на хвилі значних соціально-політичних потрясінь як популістська акція, а тому є зайвим у системі об'єктивної судової влади, оскільки цей суд – результат емоційної, а не право виконавчої судової діяльності. Вважається, що зміна Конституції України, внаслідок обставин, що склалися в державі, є неминучою, тому пропонується виключити з неї норму про суд присяжних [1]. Так, Рада суддів України, підтримуючи ідею розроблення і затвердження Концепції подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні, прийняла рішення про необхідність виключення з вищезазначених статей Конституції України положення про участь у судочинстві присяжних, оскільки ця процедура є малоефективною і пов'язана зі значними витратами, і залишення натомість інституту народних засідателів, що відповідає як вітчизняним традиціям, так і практиці тих європейських держав, які використовують таку ж форму залучення представників громадськості у здійсненні правосуддя [2].

Інші юристи акцентують увагу на необхідності обов'язкової участі представників громадськості з тим, щоб суд відповідав прямому своєму призначенню, тобто був істинно народним, однак, у зв'язку з негативним досвідом діяльності інституту народних засідателів, їхні погляди спрямовані на інститут суду присяжних. Прихильники даного інституту однією із суттєвих його переваг знаходять незалежність цього інституту, самостійність дій присяжних засідателів, що породжує в свою чергу підвищення почуття відповідальності за своє рішення, від якого залежить доля людей – обвинуваченого і потерпілого, а також інтереси суспільства в цілому. Крім того, діяльність цього інституту сприяє підвищенню рівня правової культури і правосвідомості громадян, які виконують обов'язки присяжних засідателів, і розповсюдженню цих знань серед населення. Вважається, що присяжні засідателі є прикрасними контролерами у відношенні до діяльності слідчих, прокурорів, адвокатів, а також суддів, що в свою чергу змушує цих юристів підвищувати свій професійний рівень, знижує рівень корупції і порушення прав людини в цілому [3]. Мабуть, саме тому прихильники присяжного судочинства розглядають даний інститут як один з найбільш ефективних елементів механізму інституту захисту прав і свобод людини і громадянина.

Прихильники даного інституту вважають, що запровадження суду присяжних в Україні відповідає тенденціям розвитку суспільства в напрямі побудови правової держави, не суперечить національним правовим традиціям і світогляду наших громадян. Участь громадян у здійсненні правосуддя у якості присяжних засідателів може зміцнити незалежність суду, підвищити його авторитет і довіру до нього населення. Правова необізнаність громадян не стане на заваді правильного і справедливого вирішення кримінальних справ, а отже долі заінтересованих осіб – підсудного і потерпілого, оскільки достатній життєвий і професійний досвід присяжних засідателів, свіжість їх сприйняття, активна участь у судовому розгляді можуть бути особливо корисними при дослідженні фактичних обставин справи, причин та умов вчинення злочину, визначенні виду і міри кримінального покарання [4]. Що стосується неефективності діяльності суду присяжних та високої вартості процесу за участі присяжних, у судах Манхеттена в Нью-Йорку, з метою доведення протилежного, були проведені дослідження, які встановили, що для розгляду справи судом присяжних необхідно приблизно на 40% більше часу, ніж простим судом. Однак, із загальної кількості справ, 90% справ, по яким розпочинається розслідування, взагалі не потрапляють в суд у зв'язку з відводами по процедурним причинам, досудовим врегулюванням і рішенням, що виносяться в порядку сумарного судочинства і лише деякі процеси проводяться в суді присяжних. В той же час, ці ж дослідження встановили, що у разі відміни суду присяжних у міському суді Нью-Йорку, потрібно буде у 1.6 разів більше суддів, або ж суддям доведеться працювати по два тижні від трьохмісячної літньої відпустки. На думку російських юристів робота суду за участю присяжних засідателів навпаки відрізняється більшою відповідальністю й оперативністю, порівняно з роботою народних засідателів: менше зриваються судові процеси, набагато швидше розглядаються кримінальні справи (в середньому 3-5 днів). Таке положення спонукає дослідників до висновку про відсутність тієї дороговизни, яка приписується судовому провадженню за участю суду присяжних [5].

В той же час, не слід ідеалізувати суд присяжних. Як і будь-який інший державний інститут, суд присяжних має певні недоліки. Досить часто акцентується увага на неможливості винесення правильного і справедливого вердикту внаслідок відсутності у присяжних засідателів необхідної бази юридичних знань: існує велика ймовірність впливу на їх рішення як представників захисту і обвинувачення, так і професійного судді. З такими зауваженням слід погодитись, оскільки вони у більшості випадках є грунтовними. Так, внаслідок необізнаності присяжних засідателів з особистісною характеристикою підсудного, їх орієнтація на безсумнівну доведеність доказів та блискуча промова адвоката, досить часто призводить до виправдувальних вердиктів стосовно осіб, які іноді виявляються злочинцями-рецидивістами [6]. Таке положення речей обурює не лише юристів і громадськість, але і самих присяжних засідателів. Але такий недолік є виправним, і цьому може слугувати приклад Англії, де іноді роблять виключення, коли це має значення для кваліфікації злочину і заперечення твердження адвоката про моральнісну поведінку підсудного [7].

Виходячи з досвіду діяльності інституту народних засідателів існують небезпідставні побоювання, що українські присяжні засідателі, як і їхні попередники народні засідателі, будуть індиферентно ставитися до свого громадянського обов'язку внаслідок низки зрозумілих причин, як то низької оплати даного обов'язку, можливості втрати роботи через тривалу відсутність, а також ймовірної небезпеки для життя, здоров'я і майна присяжних з боку засуджених, потерпілих та їх родичів [8]. Однак, аналіз недоліків діяльності суду присяжних в інших державах спонукає до висновків, що для успішної діяльності даного інституту потрібно створити необхідні матеріально-технічні умови, поліпшити якість кримінального законодавства, щоб формулювання його норм були доступними розумінню пересічних громадян, які не озброєнні знанням правової теорії, науковими способами тлумачення закону. В цілому, позитивний внесок зроблений судом присяжних протягом всієї історії функціонування даного інституту переважає над існуючими вадами, які все ж таки можна виправити, оскільки причина останніх має більше об'єктивний характер ніж суб'єктивний.

Незважаючи на розходження думок щодо вибору форми народовладдя у сфері правосуддя, значна частина українських юристів вважають недоречним одночасне запровадження обох інститутів, оскільки це є змішуванням двох різних правових систем [9].

В той же час, на сьогоднішній день юрисдикція суду присяжний і досі чітко не визначена. Так, порядок формування складу присяжних та їх правовий статус встановлюється Законом України «Про судоустрій» у новій редакції від 12 липня 2002 р., а порядок їх участі у здійсненні правосуддя має визначатися процесуальним законом, тобто КПК України. Однак, чинний на сьогодні КПК України серед суб'єктів кримінального процесу не виділяє присяжних засідателів взагалі, їх участь у судовому процесі передбачається лише проектом нового КПК України. Відповідно до п. 2 ст. 15 Закону України «Про судоустрій» суд присяжних має розглядати справи у судах першої інстанції, а також у випадках передбачених процесуальним законом у загальних апеляційних судах (крім Апеляційного суду України) [10], а згідно п. 1, 2 ст. 439 проекту КПК України від 2003 р. суди присяжних мають діяти в апеляційних судах (крім Апеляційного суду України). У Проекті визначається участь суду присяжних при розгляді кримінальних справ, де передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення, лише за клопотанням підсудного. У випадку, якщо обвинувачених декілька і таке клопотання подав хоча б один із них, справа також буде розглядатися судом присяжних [11]. Тобто, враховуватися буде бажання лише одного із декількох обвинувачених, порушуючи тим самим суб'єктивне право й інтереси інших осіб – як інших обвинувачених, так і потерпілого. Кримінальні справи мають розглядатися у складі судді (головуючого) і семи присяжних. Однак, ні чинне законодавство України, ні проект не визначають, як будуть діяти присяжні: як єдина колегія разом із суддею, тобто як континентальна модель суду присяжних чи суд шеффенів, або самостійно, тобто як класична модель суду присяжних. Це в свою чергу не дає можливості віднести суд присяжних до жодної моделі, що існують на сьогодні у світі.

Прихильники суду присяжних розходяться в думках з приводу вибору моделі даного інституту та галузевого напрямку його діяльності. Дехто вважає помилкою виключення участі громадян при вирішенні цивільних справ, інші наголошують, що розгляд цивільних та адміністративних справ має здійснюватися лише професійними суддями без участі присяжних

засідателів, оскільки тут не йдеться про позбавлення волі [12].

Виходячи з аналізу української політико-правової думки можна стверджувати, що перевага надається запровадженню континентальної моделі [13]. Доцільність створення єдиної колегії професійних і народних суддів аргументується українськими юристами корисністю поєднаного використання правової обізнаності професійного судді і різноманітного життєвого та професійного досвіду присяжних засідателів при дослідженні фактичних обставин справи у судовому розгляді, даних про особу підсудного, причин та умов вчинення злочину, визначенні виду і міри кримінального покарання [14]. Однак деякі юристи ототожнюють в континентальній моделі і суд присяжних, що діє у Франції в наш час, і суд шеффенів, що діє у Німеччині [15], внаслідок спільних рис провадження, а саме справа розглядається єдиною колегією суду у складі професійного судді та 6 чи 9 громадян, що має спільно вирішувати всі питання по кримінальній справі. На думку К.Ф. Гуценка, ототожнення цих двох інститутів є неправильним, оскільки процесуальні питання і питання, пов'язані з цивільним позовом розглядаються у французькому судочинстві без участі присяжних засідателів [16]. Однак не слід ідеалізувати континентальну модель суду присяжних. Суттєвим недоліком такої моделі є посилення дискреційних функцій головуючого судді, оскільки він, внаслідок ознайомлення зі справою заздалегідь, своїми зауваженням під час дебатів сторін та своїм резюме визначає дещо наперед позицію всієї суддівської колегії, тоді як присяжні на цій стадії не відіграють ніякої ролі, а також здатен добитися від журі покарання, що відповідає його особистому баченню справи [17].

Англо-американська модель суду присяжних вважається непридатною для України внаслідок невідповідності її принципів вітчизняній правовій доктрині та практиці. Значним недоліком англо-американської моделі вважається процедура захисту; відсутність аргументації рішень присяжних, що перешкоджає ґрунтовному оскарженню їхнього вердикту і шкодить тим самим як інтересам підсудного, так і потерпілого, а також можливість такого оскарження лише у касаційному порядку, де не досліджуються проблеми фактичної сторони діяння [18]. На противагу цьому слід зазначити, що така ж процедура оскарження рішення суду присяжних існує і при діяльності континентальної моделі даного інституту: вирок є немотивованим і оскарженню в апеляційному порядку не підлягає, а лише у касаційному порядку до Касаційного суду Франції [19]. Таким чином, запровадження суду присяжних англо-американської моделі вважається у правовому розвитку кроком назад, оскільки лише кваліфіковане застосування досвідченими суддями норм матеріального і процесуального права, використовуючи принцип верховенства закону й українські правові традиції, може бути корисним і відповідати меті правосуддя [20].

Прихильники суду присяжних вважають, що даний інститут треба запроваджувати одночасно на всій території України, не вдаючись до експериментів в окремо взятих областях [21]. Автор вважає думку про недоречність експериментів цілком слушною, оскільки, як свідчить досвід російських колег, це може призвести до грубих порушень прав людини. Так, запровадження судів присяжних лише у дев'яти регіонах РФ призвело до порушення принципу рівності громадян перед законом і судом у тих справах, де мірою покарання є смертна кара. Виявилося, що там, де не було суду присяжних, особа була позбавлена конституційного права на розгляд її справи судом присяжних. Таке положення змусило російських юристів звернутися до Верховного Суду РФ з вимогою врегулювати дані протиріччя, що значним чином порушують права людини. Пленум Верховного Суду РФ зазначив, що якщо йдеться про вбивство за яке передбачається смертна кара, справа має розглядатися судом присяжних у будь-якому випадку, незважаючи на заперечення інших обвинувачених по справі осіб. Однак виходом із цієї ситуації стало введення мораторію на застосування смертної кари [22].

Отже, українські юристи не прийшли до одностайного рішення – чи бути в Україні суду присяжних. Однак, якщо представники обох станів вважають за доцільне залишити норму про участь народу у здійсненні судочинства, то слід, на думку автора, анулювати положення саме про народних засідателів як пасивних та індиферентних учасників процесу, натомість залишити суд присяжних, взявши за основу російську модель зразка 1864 р., адаптовану до континентальної системи права, пристосовуючи її до вимог сучасності. Для задовільного функціонування даного інституту слід прийняти закон, який би детально врегульовував всі питання діяльності суду присяжних.

Література

1. *Маляренко В.* Позитиви і негативи суду присяжних. // Право України. – 2000. - № 3. – С. 12. Котляр В. Суд присяжних не для України. // Право України. – 1998. - № 9. – С. 72.

2.*Заява Ради суддів* України про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні // Голос України № 116 (3866). – 2006. – 27 червня. - С. 6.

3.*Нечипорук С.* Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ // Право України. – 2003. - № 11. – С. 84. Юзікова Н.С. Проблеми організації судової влади. Судова реформа в Україні, проблеми і перспективи. Матеріали науково-практичної конференції 18-19 квітня 2002 року м. Харків. Київ-Харків: Юрінком Інтер, 2002. – С. 116. Яновська О.Г. Суд присяжних в системі гарантій захисту прав людини // Вісник Академії адвокатури. Випуск другий. К.: 2005. - С. 97.

4.*Михеєнко М.М.* Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. Вибрані твори. К.: Юрінком Інтер. – 1999. – С. 235. Тертишник В. Суд присяжних: суть ідеї, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення // Юридична наука. - 2003 р. - № 8. – С. 19.

5.*Бернэм У.* Суд присяжних заседателей. М.: Издательство Московського независимого института международного права. – 1995. – С. 17. Капицын В. М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «Экнос». 2003. – С. 184.

6.*Лебедев В.М.* Судебная власть в современной России. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, юридический факультет. Издательство «Лань». - 2001. – С. 183. КапицынВ. М. Права человека и механизмы их защиты: Учебное пособие. – М.: ИКФ «Экнос». – 2003. – С 186.

7.*Апарова Т.В.* Суды и судебный процесс Великобритании. М.: Институт международного права и экономики. Издательство «Триада, Лтд.». – 1996. – С. 63.

8. *Маляренко В.* Позитиви і негативи суду присяжних. // Право України. – 2000. - № 3. – С. 4. Малютін І. Проблеми практичної реалізації Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» // Право України. - 2002. - № 12. - С. 98.

9. *Маляренко В.* Позитиви і негативи суду присяжних. // Право України. – 2000. - № 3. – С. 5. Нечипорук С. Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ // Право України. – 2003. - № 11–С. 84.

10. *Закон України* «Про судоустрій». ВВРУ № 27-28. - 2002. – 12 липня.

11.*Проект КПК* (друге читання). Порівняльна таблиця до проекту Кримінально-процесуального кодексу України (частина 1). Реєстраційний № 3456-1.

12.*Нечипорук С.* Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ // Право України. – 2003. - № 11. – С. 84. Михеєнко М.М. Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. Вибрані твори. К.: Юрінком Інтер. – 1999. – С. 237.

13.*Омельяненко Г.М.* Судовий устрій України: концептуальні питання // Адвокат. - 1998. - № 3. –С. 9. Штогун С. Становлення суду присяжних в Україні. Правові проблеми // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. - № 3 (33). – С. 103.

14.*Михеєнко М.М.* Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. Вибрані твори. К.: Юрінком Інтер. – 1999. – С. 235.

15.*Нечипорук С.* Принцип участі громадян у здійсненні правосуддя та поєднання колегіального й індивідуального порядку розгляду справ // Право України. – 2003. - № 11. – С. 84.

16.*Гуценко К.Ф.*, Головко А.В.. Филимонов Б.А. Уголовный процесс западнях государств. М.: Издательство «Зерцало-М». – 2002. – С. 366.

17.*Боботов С.В.* Буржуазная юстиция. Состояние и перспективы развития. М.: «Наука». – 1989. – С. 45. Шарвен Р. Юстиция во Франции. Судебный аппарат и классовая борьба. М.: Прогресс. – 1978. – С. 71.

18.*Маляренко В.* Позитиви і негативи суду присяжних. // Право України. – 2000. - № 3. – С. 7-8.

19.*Шишкін В.І.* Судові системи країн світу. К. 2. К.: Юрінком Інтер. – 2001. – С. 133.

20. *Котляр В.* Суд присяжних не для України. // Право України. – 1998. - № 9. – С. 73. Бринцев В. Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. – 2004. - № 5. – С. 30.

21. *Савонюк Р.* Суд присяжних: яким йому бути // Право України. – 1997. - № 2. – С. 71.

22. *Немытина М.* В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие. – М.: Издательство БЕК. – 1995. – С. 21. Лебедев В.М. Судебная власть в современной России. СПб.: Издательство «Лань». - 2001.–С.178-179.

В.Н. Тернавская

Формы народовластия в сфере правосудия.

В статье рассматриваются формы народовластия в сфере правосудия.